

Федорова М.А. Змістова характеристика моральних цінностей молодших школярів / М.А.Федорова // Молодь і ринок. Дрогобич, 2016. – С. 56-62.

УДК 37.034

***Марія ФЕДОРОВА**, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри дошкільної освіти і педагогічних інновацій
Житомирського державного університету ім. І.Франка*

ЗМІСТОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті проаналізовано особливості формування моральних цінностей у молодшому шкільному віці. На основі аналізу наукової літератури автором запропоновано власне визначення поняття «моральні цінності молодших школярів», здійснено спробу обґрунтувати змістову структуру моральних цінностей дітей молодшого шкільного віку, у якій умовно виділено когнітивний, емотивний, процесуально-діяльнісний компоненти.

***Ключові слова:** цінності молодших школярів, когнітивний компонент моральних цінностей, емотивний компонент моральних цінностей, процесуально-діяльнісний компонент моральних цінностей.*

***Мария ФЕДОРОВА**, кандидат педагогических наук,
доцент кафедры дошкольного образования и педагогических инноваций
Житомирского государственного университета им. И. Франко*

СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

В статье проанализированы особенности формирования нравственных ценностей в младшем школьном возрасте. На основе анализа научной литературы автором предложено собственное определение понятия «нравственные ценности младших школьников», предпринята попытка обосновать содержательную структуру нравственных ценностей детей младшего школьного возраста, в которой условно выделены когнитивный, эмотивный, процессуально-деятельностный компоненты.

Ключевые слова: нравственные ценности младших школьников, когнитивный компонент нравственных ценностей, эмотивный компонент нравственных ценностей, процессуально-деятельностный компонент нравственных ценностей.

Mariya FEDOROVA, PhD in Pedagogic sciences,
Associate Professor of the Department of Preschool Education and
Pedagogical Innovations
Zhytomyr Ivan Franko State University

SIGNIFICANT MORAL VALUES CHARACTERISTICS OF PRIMARY SCHOOL AGED CHILDREN

The article analyses the peculiarities of moral values formation in primary school age. On the basis of analysis of scientific literature the author suggests his own definition of the concept “moral values of primary school aged children”, justifies the moral values structure of primary school aged children in which cognitive component, emotional component, activity component are singled out.

Key words: moral values of primary school aged children, cognitive component of moral values, emotional component of moral values, activity component of moral values.

Постановка проблеми. Соціальні, економічні, політичні перетворення в країні призвели до змін у культурному житті суспільства, що відобразилось на ціннісних орієнтирах молоді. Серед негативних тенденцій цих процесів можна виділити такі: втрата цінностей і ідеалів, що домінували у попередні періоди; спрямування діяльності на досягнення власного блага; надання переваги матеріальним цінностям у порівнянні з духовними; розмиті уявлення про основні моральні доброчесності. З огляду на це, особливої актуальності набуває проблема духовно-морального виховання молоді, починаючи з перших років її життя, оскільки у ці вікові періоди формуються смислоутворюючі ціннісні компоненти. Ефективне виховання моральних цінностей у роки навчання в початковій школі залежить від рівня професійної компетентності вчителя, від оволодіння ним теоретичними засадами виховного процесу.

Аналіз досліджень.Психолого-педагогічні аспекти проблеми моральних цінностей порушено у працях І.Беха, О.Бодальова, Л.Божович, Г.Бреслава, Л.Виготського, А.Кир'якової, Л.Колберга, Я.Коломинського, О.Кравцової, В.М'ясищева, Т.Піроженко, С.Рубінштейна, В.Сухомлинського та ін. Проте, у зазначених працях недостатньо розроблені теоретичні основи виховання моральних цінностей у молодшому шкільному віці.

Мета статті. Метою статті є обґрунтування сутності поняття «моральні цінності молодших школярів», структури моральних цінностей дітей молодшого шкільного віку, змістового наповнення її компонентів.

Виклад основного матеріалу. У нашому дослідженні під моральними цінностями ми розуміємо високозначимі смислові утворення, які фіксуються у свідомості особистості в «моделях повинного», засновані на безумовному визнанні цінності людини, ідеях справедливості, людяності, усвідомлення своєї відповідальності за благо іншої людини; вони виявляються у достойних діях і вчинках, спрямованих на гармонізацію відносин особистості і суспільства. Запропоноване визначення дозволяє виділити основні моральні цінності, до яких ми відносимо справедливість, людяність, відповідальність, чесність, гідність. Базовою цінністю суспільної моралі, на нашу думку, є справедливість, яка передбачає «загальне співвідношення цінностей, благ між собою і конкретний розподіл їх між індивідами, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленню про сутність людини і її невід'ємні права» [8, 52]. У такому розумінні зафіксована важливі характеристики справедливості: рівність між людьми, недопущення насильства і порушення прав іншої людини, вимога визнавати за іншою людиною ті права і свободи, які визнаєш за собою. Цінність людяності ідентифікується з гуманністю і охоплює відносини, в яких на основі любові до ближнього людина надає перевагу і турбується не про себе, а про іншого. Цінності справедливості і людяності реалізуються у взаємодії з цінностями правдивості, помірності, толерантності, миролюбності, безкорисності, поваги до людини, чуйності, відданості, милосердя, товарищескості тощо.

Реалізація цінностей справедливості і людяності неможлива без сформованості відповідальності. Г.Йонас стверджує, що моральна відповідальність полягає у здатності до здійснення морального вибору і визначає якість всіх сфер діяльності людини. Вона має бути колективною і поширюватись на всю біосферу і майбутні покоління; це відповідальність за майбутнє людства. Цінність відповідальності виявляється у взаємозв'язку з цінностями вірності, надійності суб'єкта, вдячності, мужності у відстоюванні добра, самостійності.

У словниковій літературі чесність розуміється як відповідність слова і справи реальному стану речей і виявляється у відкритості думок, почуттів, намірів для інших людей. У практиці реалізації чесність пов'язана з щирістю, відвертістю, вірністю, добросовісністю людини.

Інтегральною цінністю, що спонукає до моральної дії є гідність, яка відображає моральне ставлення особистості до світу людей, речей, себе. І.Бех пропонує розуміння гідності як «усвідомлення і переживання особистістю самої себе у сукупності морально-духовних характеристик, що викликають повагу оточення». Отже, визначальною і обов'язковою характеристикою гідності є ставлення-повага об'єкта гідності до її суб'єкта [1, 6]. Цінність гідності передбачає самостійність, сформованість власної точки зору, незалежність, свободу вибору.

Формування моральних цінностей у молодшому шкільному віці підпорядковується основним законам розвитку особистості, запропонованим Л.Виготським. Відповідно до основного генетичного закону культурного розвитку «всяка функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцену двічі, в двох планах, спершу – в соціальному, потім – в психологічному, спершу між людьми, як категорія інтерпсихічна, потім всередині дитини, як категорія інтрапсихічна» [3, 355]. Отже, розвиток вищих психічних функцій, цінностей особистості йде не до соціалізації, а навпаки, «до перетворення суспільних відносин в психічні функції». Інші закони розвитку доводять: в процесі розвитку особистість переходить від безпосередніх, природних форм

поведінки до опосередкованих, що виникли в процесі культурного розвитку; соціальні форми поведінки поступово стають формами індивідуальної поведінки і мислення особистості. Аналіз цих положень дозволяє зробити висновок, про те, що формування моральних цінностей являє собою процес інтеріоризації особистістю суспільних цінностей, а визначальними факторами їх розвитку є ціннісна наповненість соціального середовища та цілеспрямоване виховання. Головним механізмом засвоєння моральних цінностей є загальний механізм засвоєння соціальних форм діяльності, відповідно до якого засвоєні у зовнішній формі протікання процеси перетворюються у внутрішні, розумові (Л.Виготський, П.Гальперін, О.Леонтьєв, Г.Урунтаєва та ін.).

Формування моральних цінностей (справедливості, людяності, відповідальності, чесності, гідності) у молодшому шкільному віці потребує виділення їх змістової структури. У структурі моральних цінностей дітей молодшого шкільного віку ми виділяємо когнітивний, емотивний та процесуально-діяльнісний компоненти. Розглянемо їх змістове наповнення.

Емотивний компонент моральних цінностей. Перший рік навчання в школі співпадає з проходженням кризи 7 років, внаслідок чого ігрова діяльність поступово втрачає свою значимість, поступаючись навчальній діяльності, яка стає провідною. Основним новоутворенням кризи 7 років є інтелектуалізація афекту (Л.Виготський), завдяки чому дитина починає вкладати смисл в емоції і навчається ними керувати. Подальший розвиток цього новоутворення у спілкуванні з дорослим та його закріплення у відповідній діяльності стимулює розвиток нових смислів, ставлень до оточуючого світу, удосконалення поведінкових реакцій. В іншому випадку спостерігається збіднення емоційної сфери і центрованість дитини на собі [5, 90].

Загалом, емоційна сфера молодших школярів характеризується такими особливостями: чуйність до подій, здатність до співпереживання; опосередкованість діяльності, уяви емоціями; безпосередність і відвертість вираження переживань; емоційна нестійкість, часта зміна настроїв (на загальному фоні життєрадісності, бадьорості); схильність до короткочасних і

бурхливих афектів; недостатнє усвідомлення своїх і чужих емоцій, що призводить до неадекватних поведінкових реакцій (лише емоції страху і радості вже чітко усвідомлюються); відчуття труднощів при вербалізації емоцій(Є.Ільїн). На жаль, широкі соціальні почуття є поки що нерозвинутими, малозначимими і займають підпорядковане положення (Г.Бреслав).

Завдяки розвитку довільності поступово згасає імпульсивність емоційних процесів, зростає їх вибірковість і керованість. Емоційні процеси стають більш стійкими, передбачуваними, що дозволяє молодшому школяру відчувати радість майбутніх подій і легко переносити актуальні труднощі. Розвиток моральних почуттів пов'язується з розвитком емоційної децентрації, завдяки якій дитина усвідомлює настрій, почуття та їх причини в оточуючих людей. Емоційна децентрація розвивається за 2 напрямками: розширення кола об'єктів, яким співпереживає і співчуває дитина; надання вибіркової і регламентованої допомоги дитині в ідентифікації своїх почуттів із соціальними нормами [2, 47].

Особливістю дитячого смислеутворення є емоційність, образність, чуттєва мотивація поведінки, що дозволяє вважати емоції важливим фактором формування моральних цінностей. Незважаючи на це, спектр емоційних переживань сучасних школярів вузький; бажання дарувати радість асоціюються з передачею матеріальних благ. При характеристиці оточуючих та себе у школярів переважають когнітивні і практичні показники, а не емоційні, що свідчить про недостатній розвиток їх емоційно-почуттєвої сфери [7].

Розвиток мотиваційної сфери молодших школярів Л.Божович, Д.Ельконін пов'язують з такими новоутвореннями: співвідкорення (ієрархізація) мотивів, зростання кількості опосередкованих мотивів, усвідомлення власних мотивів. Розвиток зазначених новоутворень сприяє розвитку механізмів саморегуляції поведінки, довільності, формуванню вольових якостей що є невід'ємною складовою моральних цінностей.І.Кулагіна, С.Ганіекспериментально довели й інші особливості розвитку мотиваційної сфери молодших школярів. Їм нехарактерна гедоністична мотивація; егоцентрична мотивація також майже не виражена і її значимість знижується. Спостерігається інтенсивний розвиток

духовно-моральної мотивації (від 23% у 1 класі до 78% у 4 класі), колективістської мотивації, яка узгоджується з діловою. Посилюється мотивація, пов'язана зі спілкуванням з товаришами. На жаль, зафіксовано, що у молодших школярів майже відсутні мотиви обов'язку, самовдосконалення, самоосвіти. Отже, можна стверджувати, що молодший шкільний вік є сприятливим періодом для розвитку і закріплення моральних мотивів діяльності і поведінки [6, 103-105].

Формування моральних цінностей забезпечується розвитком потреби у соціальній відповідності і соціальній компетентності. Для дітей нормативно-ціннісний аспект навчальної діяльності є більш важливим у порівнянні зі змістовим. Це забезпечує орієнтацію на оцінні судження вчителя, завдяки яким засвоюються схвалювані у школі форми поведінки і цінності. Подальший розвиток потреби у самостійності спонукає школяра до прийняття власних рішень, здійснення морального вибору. Внаслідок цього у 3-4 класах формується власна внутрішня позиція, у якій узгоджуються «образ Я» та групові ціннісні орієнтації [2, 41-43].

Когнітивний компонент моральних цінностей. Основними новоутвореннями молодшого шкільного віку, що стосуються когнітивної сфери особистості, є розвиток теоретичного мислення, рефлексія, вміння вчитися.

Важливим утворенням шкільного віку, за переконанням Л.Виготського, є перехід зовнішнього мовлення у внутрішнє, в результаті чого воно стає не лише засобом спілкування, а й мислення. В подальшому, розвиток мислительних процесів, логіки відбувається в дитячому колективі внаслідок соціалізації мовлення: спочатку вищі функції мислення проявляються у колективному житті дітей у вигляді суперечки, потім розвивається розмірковування у поведінці самої дитини [3, 350]. Мислення вже не зливається з дією, як це було у дошкільному віці, а передує їй. Це твердження узгоджується з висновками Ж.Піаже про перехід дитини, приблизно у 7 років, на стадію конкретних операцій, відповідно до якої дитина спочатку здійснює розумові операції, а потім відтворює їх у реальних діях. Отже, молодший школяр набуває здатності

планувати діяльність, корегувати її результати, передбачати наслідки своїх дій, що свідчить про розвиток такого новоутворення як "внутрішній план дій" (В.Давидов, Я.Коломинський).

У період молодшого шкільного віку поступово зменшується егоцентризм, виникають «мотиваційні суперечки» і потреба в перевірці і логічному обґрунтуванні. Проте, необхідно відзначити, що власні мислительні процеси дитина ще не здатна регулювати, а при оцінці поведінки однолітків все ще зважає на власні інтереси і цінності, на власну позицію. Лише в 11-12 років дитина остаточно позбавляється егоцентризму, у неї з'являється оформлена думка, яка об'єднує всі точки зору, що сприяє формуванню понять. Вона навчається регулювати мислительні процеси, що є таким самим вольовим актом, актом вибору, як і моральна дія (Л.Виготський).

Молодшим школярам в загальних рисах знайомі основні моральні поняття (доброта, чесність, справедливість тощо), проте їх вербалізація дається складно. Учні засвоюють не тільки правила поведінки, а й соціальні норми, користуються поняттями «добре», «погано», наслідком чого є втрата безпосередньої орієнтації на дорослого і зближення з однолітками. В цілому, за висновками Г.Бреслава, дитина ще не орієнтується на сутність взаємовідносин між людьми, її основні зусилля спрямовані на дотримання загальних безособових норм, оволодіння операційно-технічними аспектами діяльності. Отже, несформованість соціальних почуттів, ідеальних еталонів Добра і Зла, орієнтації на відносини між людьми як відносини міжособистісні не дозволяє поки що застосувати загальні критерії оцінки моральної поведінки у роботі з молодшими школярами [2, 48].

Продовжує розвиватися етична оцінка. Тепер її об'єктом стають вчинки, поведінка, що характеризує дітей як учнів. У 1-2 класах етична оцінка є абсолютно однозначною (хороший або поганий), діти описують зовнішні прояви поведінки людини, обставини, в яких вона сталася. Поступово, внаслідок розвитку психологічного словника, оцінки диференціюються. Дитина починає усвідомлювати, що поведінка людини може визначатись різними

факторами (попередніми обставинами, індивідуальними якостями, природними особливостями), внаслідок чого в одній людині поєднуються майже несумісні якості, проте ще не може пояснити таке протиріччя. Це свідчить про несформованість багатозначної етичної оцінки молодших школярів[4, 267].

Накопичення досвіду спілкування, оцінювання поведінки дитини з різних позицій (учителя, друзів, батьків) сприяє тому, що етична оцінка стає більш точною, розвивається здатність усвідомлювати мотиви складних вчинків, встановлювати зв'язок між діями та причинами, що їх викликали. Узагальнити особистісні якості людей молодшим школярам ще важко, що свідчить про недостатню сформованість категоріального мислення (А.Бодальов).

Становлення школяра як суб'єкта своєї діяльності пов'язано з розвитком самосвідомості, складовою якої є самооцінка. Приблизно в 7 років самооцінка із узагальненої стає диференційованою. Диференціація відбувається за двома напрямками: пізнання себе (своїх компетентностей, здібностей) і ставлення до себе. У першому класі самооцінка дитина визначається на основі оцінки вчителя, яка є пріоритетною, і лише в 3-4 класі самооцінка починає переважати над оцінкою вчителя. Відбувається інтеріоризація зовнішніх оцінок, якостей учня, посилюється емоційна ідентифікація з однокласниками і класом в цілому (Г.Бреслав), що в подальшому сприятиме закріпленню моральних цінностей. Отже, усвідомлення своїх якостей, умінь, себе у часі, усвідомлення своїх переживань спричинює виникнення «особистої свідомості» (Д.Ельконін).

Процесуально-діяльнісний компонент моральних цінностей. Реалізація моральних цінностей здійснюється у моральній поведінці особистості, оволодіння якою передбачає проходження таких етапів: засвоєння дитиною зовнішніх форм поведінки оточуючих, які сприймаються як натуральні; наповнення їх соціальним змістом; усвідомлення і саморегуляція власних поведінкових реакцій. Проходження цих стадій, як правило закінчується у підлітковому віці і свідчить про усвідомлення особистістю себе як цілісності(Л. Виготський).

Оскільки у дітей зберігається потреба у визнанні дорослого, в період

приходу до школи актуалізується тенденція до демонстрування соціально бажаної поведінки в присутності дорослого; за його відсутності така поведінка може не демонструватися. За дослідженнями В.Іваннікова 70% молодших школярів вже дотримуються нормативної поведінки за умови відсутності перешкод, а з ними зберігають нормативну поведінку лише 27-39% дітей.

Отже, соціально бажана поведінка передбачає не лише прагнення відповідати новій соціальній позиції школяра, а й оволодіння відповідними способами дій.

У молодшому шкільному віці розвивається система довільної регуляції діяльності і поведінки, система самоконтролю, що у значній мірі полегшується надзвичайною привабливістю позиції школяра (І.Бех, Г.Бреслав, Л.Виготський, В.Давидов, Д.Ельконін та ін.). Відбувається інтенсивний розвиток зовнішньопосередкованих форм психічної діяльності. Наприклад, зростає здатність використовувати додаткові засоби саморегуляції і опосередкування діяльності: промовляння дій вголос, вибудовування асоціацій зі знайомими образами. Наприкінці молодшого шкільного віку формуються такі компоненти діяльності як формулювання та перевірка гіпотез, контроль імпульсів; навички планування залишаються недостатньо сформованими до 12 років (О.Семенова, Д.Кошельков, Р.Мачинська).

Розвиток «дитячої довільності» (як здатності підпорядковувати поведінку вимогам, що висуваються позицією школяра) у молодших школярів, за висновками Л.Божович, призводить до розвитку у підлітковому віці довільності більш високого рівня, яка полягає в "здатності переборювати безпосередньо більш сильні бажання заради виконання менш сильних, але більш значимих".

Н.Салміна, І.Тиханова відзначають, що з приходом до школи виникає протиріччя між усвідомленим бажанням зайняти нове місце в соціальній групі і необхідністю визнання цієї групою, що стимулює оволодіння нормативами нової спільноти. Спочатку ці норми не мають внутрішньої спонукальної сили, не інтеріоризовані. В процесі вибудовування взаємин з референтною групою людей ці норми можуть стати соціально значимими за рахунок механізму

«зсуву мотиву на ціль». Це призводить до того, що в більш пізні періоди соціально бажана поведінка стає постійною і виявляється як риса особистості у взаєминах з будь-якою людиною. Також наприкінці дошкільного віку дитина усвідомлює незворотність статевої належності і починає свідомо регулювати свою поведінку з урахуванням цієї специфіки [4, 263]. Незважаючи на виникнення зазначених новоутворень, поведінка молодшого школяра все ще залишається імпульсивною, залежною від ситуації і потребує підтримки зовнішніх засобів діяльності (вимог дорослого, контролю, вказівок) [2, 44].

Якщо у дошкільному віці дружні взаємини мають егоцентричний характер, то у перших класах початкової школи з'являється ідея взаємності відносин, діти намагаються оцінити вчинки оточуючих, усвідомити їх почуття, емоційні стани і враховують у поведінці. Позаситуативне спілкування, яке властиве молодшим школярам, ґрунтується на потребі у взаєморозумінні і співпереживанні, воно здійснюється у «зоні найближчого розвитку» дитини (М.Лісіна) і у найбільшій мірі сприяє переходу на більш високий рівень розвитку. Дружні взаємини міцні, але нетривалі. Дещо пізніше (після 9 років) з'являється усвідомлення обов'язків один перед одним (Є.Ільїн).

Висновки. Аналіз особливостей формування моральних цінностей дозволив обґрунтувати визначення поняття «моральні цінності молодших школярів» та окреслити їх змістову структуру. Моральні цінності молодших школярів – це слабоусвідомлені, нестійкі смислові утворення, що ґрунтуються на емоційно-ціннісному ставленні до іншої людини, потребі в єднанні з іншими, узагальнюють емоційно забарвлені уявлення і знання про взаємовідносини на засадах справедливості, людяності, відповідальності, людської гідності, що виявляються переважно в адаптивній поведінці, орієнтованій на оцінки, норми, задані дорослими. Змістова структура моральних цінностей молодших школярів включає когнітивний, емотивний та процесуально-діяльнісний компоненти.

Когнітивний компонент моральних цінностей включає розвиток самосвідомості та самооцінки, засвоєння моральних понять, системи знань про

норми міжособистісних взаємовідносин, усвідомлення їх необхідності, розвиток рефлексії, внутрішнього плану дій, етичної оцінки, здатності усвідомлювати емоційні стани оточуючих та встановлювати зв'язок між емоційними станами та причинами, що їх викликали. Емотивний компонент моральних цінностей передбачає розвиток емоційно-ціннісного ставлення до людей, здатності до емпатії, моральних почуттів, духовних потреб, формування базових цінностей (життя, здоров'я, іншої людини, спілкування та спільної діяльності тощо), розвиток мотивів моральної поведінки. Процесуально-діяльнісний компонент включає формування умінь та досвіду моральної поведінки, здатності робити моральний вибір, розвиток довільності, саморегуляції поведінки, стабільності поведінки незалежно від присутності дорослого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Почуття гідності у духовному розвитку особистості / І. Д. Бех // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Кн. 1. Збір. наук.пр. ін-ту проблем виховання. – К., 2008. – Вип. 12. – С. 5-18.
2. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонение / Г.М.Бреслав. – М.: Педагогика, 1990. – 144с.
3. Выготский Л.С. Психология развития человека / Л.С.Выготский. — М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. — 1136 с.
4. Кон И. С. Открытие «Я» / И.С.Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
5. Кравцова Е.Е. Понятие возрастных психологических новообразований в современной психологии и развития / Е.Е.Кравцова // Культурно-историческая психология. 2005. – № 2. – С. 87–94.
6. Кулагина И.Ю., Гани С.В. Развитие мотивации в младшем школьном возрасте // Психологическая наука и образование. 2011. – № 2. – С. 102-111.
7. Курносова С.А.
Учёт психологических особенностей младших школьников

процессе воспитания эмоциональной отзывчивости / С.А.Курносова //

Ярославский педагог. вестник , 2009. – № 1. – С.158-162.

8. Тофтул М.Г. Етика / М.Г.Тофтул. – Київ: Академія, 2005. – 416 с.